

Vasko Simoniti

PUSTOTE V 14. IN 15. STOLETJU

*Referat na kolokviju ob stoletnici rojstva
Milka Kosa v Ljubljani 10. decembra 1992*

Tri stroke so, ki se ukvarjajo s problemom pustot: zgodovina, historična naselitvena geografija in srednjeveška arheologija. Vsaka zahteva svojo metodo in delo: zgodovina sledi najrazličnejšim pisanim virom, ki govore o pustotah, naselitvena geografija se sooča z analizo starih kart, s tlorisi naselij, obliko obdelovalnih zemljišč in obliko pokrajine, arheologija pa z materialnimi preostanki, ki so ostali pod zemljo na mestu zapuščenih naselij. Že ta strokovna razprtost narekuje moderno usmerjenemu raziskovanju, da se loteva problema pustot interdisciplinarno, kar pomeni predvsem to, da vsaka stroka posebej upošteva spoznanja drugih dveh. Omenimo le tako interdisciplinarno zastavljen projekt, ki vključuje tudi pojav pustot in ki nastaja v objavljeni obliki pod naslovom *Das Handbuch der Siedlungsgeschichte Mitteleuropas*.¹

Zgodovina, pri kateri bomo ostali v tem prispevku, opazuje pustote kot objekt, ki so nastale kot posledica ruralnega eksodusa in dinamičnih migracijskih gibanj v času vojaško-političnih, gospodarskih in demografskih prepletanj, zmede in nereda. Že to izhodišče kaže, da je pojem pustot zelo širok in večplasten. Za zgodovinarja je še najsprejemljivejša tista vsebinska določitev pojma, ki v grobem loči: 1. krajevne oziroma naselbinske pustote in 2. poljske pustote oziroma pustote obdelovalnega zemljišča. Med tema dvema pojmom je potrebno ločevati še delne (parcialne), popolne (totalne), trajne in začasne pustote.

V virih poznega srednjega veka se nanaša izraz »pustota« v prvi vrsti na zemljišče. Podlaga za to je v tem, da je, v socialnem in gospodarskem smislu vasi, služila zgradba, bodisi stanovanjska ali gospodarska, zemljišču in ne obratno. Kmetje so namreč črpali iz zemljišča, ki so ga izkoriščali (polj, travnikov, pašnikov, gozdov, vinogradov itd.), za življenje in za plačilo dajatev. Pustota torej ni nujno pomenila neobdelane zemlje, ampak je bila ta lahko še vedno obdelana, vendar ne več v rokah pravega, posebej za tisto zemljo zadolženega kmeta. Pojmu pustote, ki se nanaša predvsem na zemljišče, tako lahko dodamo še naslednje vsebinske določitve: **pravno**, ki pomeni nezasedeno kmetijo s strani zakonitega, na njo naseljenega ali posajenega posestnika; **gospodarsko**, ki pomeni zaraščeno in neobdelano obdelovalno zemljišče; **vsebinsko določitev, ki združuje obe – pravno in gospodarsko** – in pomeni, da je kmetija, oziroma določeno zemljišče, nezasedeno in neobdelano.²

Za pustoto v poznem srednjem veku uporabljajo *die Wüstung*, die *Wüstung*, die *Wüste* Fluren na področju severne in srednje Nemčije, v nemških virih za avstrijske dežele in z njimi zvezane slovenske pa uporabljajo za isti pojem izraze *öde*, die *Einöde*, der *Ödhof* in podobno.³ Milko Kos, ki je v zvezi s pripravo in izdelavo etimološkega slovarja slovenskega jezika obravnaval ta pojem v svoji razpravi *Pustota*, je pokazal, da je bil na področju zahodnega slovenskega ozemlja in Furlanije v latinskih virih od 13. do 15. stoletja v uporabi

¹ Zastavljeno delo v več knjigah pri Verlag C. H. Beck v Münchnu (izdajatelj Franz Irsigler, Helmuth Jager in Walter Janssen): o tem glej v zborniku *razprav*, ki predstavlja tak uspešen rezultat interdisciplinarno zastavljene simpozija *Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich* (Vorträge und Diskussionen des dritten Symposiums des Niederösterreichischen Institutes für Landeskunde, Bildungshaus Grosstussbach, 5.–7. Juli 1982), Herausgegeben von Helmuth Feigl und Andreas Kusternig, Selbstverlag des NÖ Institutes für Landeskunde, Wien 1983.

² Wilhelm Abel, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters* (Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands), Verlag von Gustav Fischer in Jena, 1943, str. 1–38; isti, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* (Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter), Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin 1978, str. 87–104; Günther Franz, *Geschichte des deutschen Bauerstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 1970, str. 120–122.

³ Helmuth Feigl, *Leistungen, Aufgaben und Probleme der landeskundlichen Wüstungsforschung in Niederösterreich* (v zborniku *Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich*, Hgg. Helmuth Feigl und Andreas Kusternig), Wien 1983, str. 22.

povsem slovenski izraz za ta termin in pojem. Če je bila kmetija opuščena, je bilo zapisano, da je v pustoti (»in pustota«).⁴

Lakota, grožnja fizični eksistenci posameznika in skupnosti, je bila dejansko prevladujoč element v življenjski stvarnosti srednjega veka. Relativno še velike obdelovalne površine so dajale zelo majhen donos, razen na novo skrčenih zemljiščih, kjer so dala še neizrabljena tla krčevin večje donose. Razmerje med posejanim in požetim žitom je bilo na novih poljskih površinah tudi 1 : 10, sicer pa na starih zemljiščih praviloma celo pod 1 : 3.⁵ Slaba letina je pomenila malo žita in slabše seme, ki ga je bilo za prihajajočo setev lahko tudi pol manj kot preteklo. Naslednje leto je bilo zaradi tega, kljub morebitni dobri letini, žita manj. Dve zaporedni slabi letini pa sta že precej prizadeli prebivalstvo – nastopila je lakota, tej je sledila epidemija in visoka smrtnost. Kratkotrajne krize lakote niso zamajale trdnih struktur skupnosti, delno so, kot pravi nemški zgodovinar Franz Irsigler, celo dolgotrajno vplivale kot potrebni regulativ v razmerju med številom prebivalstva in obdelano zemljo.⁶ Toda večletne ekstremne razmere – pri čemer nimamo v mislih samo vremenske, ampak tudi različne vrste vojaškega delovanja ter naravne nesreče ipd. – so povzročile dolgotrajne lakote, ki so zajele velika področja. Prišlo je do gospodarske in družbene krize, saj okolje ni bilo več sposobno ustvariti ravnotežje med proizvodnjo dobrin in prebivalstvom. Nemški zgodovinar Wilhelm Abel je razvil trojno teorijo za nastanek pustot in depopulacijo: **teorijo katastrofe**, ki vključuje med vzroke vojne, plemiške »fajde«, nemire, roparske pohode, požige, potrese, epidemije, velike klimatske spremembe ipd.; **teorijo napačne naselitve**, ki vključuje med vzroke plazove, poplavljanje rek, hitro izčrpanje tal, pomanjkanje vode ipd.; **teorijo agrarne krize**, ki je tesno povezana s vprašanjem cen in mezd, zemljiško rento, opuščanjem pridelave žita, prehodom na živinorejo, manjšanjem denarne vrednosti, povečanim pritiskom na kmeta-podložnika ipd.⁷

Po obdobju velike kolonizacije in rasti prebivalstva, ki traja od 10. do 12. stoletja, ponekod sega deloma še v 13. in 14. stoletje, je v zadnjih dveh stoletjih srednjega veka prišlo do obdobja velikega procesa nastajanja pustot, prebivalstvenega nazadovanja ali stagnacije in le redkokje do skromne rasti. Ocena je, da je bil v času kolonizacije presežek rojstev nad umrljivostjo 6 promilov, v času pustot pa je bila umrljivost nad rojstvi 2 promila. Ob koncu srednjega veka, torej v 14. in 15. stoletju, je ta proces gospodarske in družbene ter populacijske krize zajel praktično celo Evropo, tako da je bil proces nastajanja pustot dejansko evropski pojav.⁸

Uvod v to obdobje so pomenile v Evropi hude in dolge zime ter deževnata poletja v letih 1309 do 1317. Posledica je bila večletna lakota, ki je v letih 1315 do 1317 dosegla svoj višek in pobrala do 20% prebivalstva v močno urbaniziranih področjih. Od srede 14. stoletja pa je obogatil krog človeških spremljevalcev nov element – bolezni v obliki ponavljajočih se epidemij z izrazito nevarnostjo okužbe.⁹ To je bila črna smrt, bezgavčna in pljučna kuga, ki je bila že od leta 1322 na poti iz Indije. Preko Bližnjega vzhoda je dosegla Evropo leta 1347 in se razširila po vseh njenih delih. Kuga je dejansko naletela v Evropi na precej oslabeledo

⁴ Milko Kos, Pustota, Slavistična revija, 3, 1950, 3–4, str. 397–404.

⁵ Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, II, Ljubljana 1965, str. 271; Ernest Bruckmüller, Die Landwirtschaft und ihre Organisation. Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft (v zborniku Österreich im Hochmittelalter, 907–1246, Herausgegeben von der Kommission für die Geschichte Österreichs der österreichischen Akademie der Wissenschaften), Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1991, str. 458–459.

⁶ Franz Irsigler, Aspekte von Angst und Massenhysterie im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Trierer Beiträge. Aus Forschung und Lehre an der Universität Trier, Bd. XXI, Trier 1991, str. 42.

⁷ Wilhelm Abel, Die Wüstungen . . . , str. 53–95; isti, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur . . . , str. 94–98; Ferdinand Tremel, Zur Erforschung der Wüstungen im ausgehenden Mittelalter, Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark, 37, 1946, str. 108–111. Tremel opozarja, da se glede na obče vzroke za nastajanje pustot ne sme zane-mariti lokalnih vzrokov. Vendar tako on, kot drugi zgodovinarji različnih generacij, ki se ukvarjajo s to problematiko, nesporno priznavajo Wilhelma Abla za izrednega in vodilnega poznavalca tematike, ki je opredelil splošne vzroke, pri tem pa »pokril« tudi lokalne, oziroma specifične vzroke za posamezna, predvsem nemška področja. To dokazujejo tudi številni ponatisi njegovih del.

⁸ Wilhelm Abel, Die Wüstungen . . . , str. 68; isti, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur . . . , str. 103. Tako obstaja o *villages desertes* bogata literatura v francoskem zgodovinopisju, ali o *lost villages* v angleškem zgodovinopisju itd.

⁹ Wilhelm Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur . . . , str. 51–56, 67, 95–104; 162; Franz Irsigler, Aspekte von Angst . . . , str. 41–43; Herbert Klein, Das Grosse Sterben von 1348/49 und seine Auswirkung auf die Besiedlung der Ostalpenländer, Mittheilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 100. Band, 1960, str. 9–170; o kugi je eno najbolj znanih in temeljitih del napsal zgodovinar in medicinc Jean-Noël Biraben, Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens, I., II., Paris – La Haye 1975–76.

prebivalstvo (že zaradi obdobja lakote 1315–1317) in v prvem valu, ki je trajal pet let, zmanjšala celotno prebivalstvo, to je bilo ocenjeno na okoli sedemdeset do osemdeset milijonov leta 1340, za eno tretjino, regionalno in lokalno pa tudi od 60 do 80%. Giovanni Boccaccio, človek iz takratne intelektualne elite in bleščeč predstavnik humanizma in renesanse, je obširno opisal divjanje kuge v uvodu k prvemu dnevu Dekameronu. Kratki odlomki naj ponazorijo že prej omenjeno teorijo katastrofe: »Pravim torej, da je število let po blagodejnem učlovečenju sina božjega narastlo že na tisočtristooseminštirideset, ko je v veleslavno Firenco, ki prekaša po lepoti vsa druga mesta Italije, prodrla smrtonosna kuga, in ta je bodisi pod vplivom nebesnih teles ali zaradi naših krivičnih del po pravični jezi božji zadela smrtnike zato, da bi se poboljšali; začela se je bila nekaj let poprej v vzhodnih deželah, pobrala po njih nešteto živečih, se širila nezadržno od kraja do kraja in se je s svojimi nadlogami razprostrla proti zahodu. Zoper njo ni pomagala nobena razsodnost, tudi nobeni človeški ukrepi . . . Prav tako niso pomagale ponižne prošnje, ki so jih ne le enkrat, temveč mnogokrat pobožne osebe pošiljale k bogu v naročenih procesijah in tudi kako drugače. . . .

Zato so se malone nujno med tistimi, ki so ostali živi, pojavljale stvari, ki so nasprotovale prvotnim meščanskim nramem, . . . namesto joka, se je pogosteje razlegel smeh in družno rajanje; teh navad so se ženske zaradi svojega zdravja izborna naučile in so večidel opuščale svojo žensko usmiljenje. . . . Nekateri . . . so govorili, češ da zoper kugo ni nobeno zdravilo tako uspešno in tako dobro kakor beg pred njo . . . mnogoštevilni moški in ženske so zapustili svoje mesto, kraje, sorodnike in vse svoje stvari ter si poiskali tuje ali pa so vsaj odšli v okolico na kmete, kakor da jeza božja ne bi mogla za njimi.

. . . Naj povem, da sovražni čas, ki je tako razsajal po mestu, zaradi tega ni prav nič prizanesel kmetiški okolici (ne glede na gradove, ki so bili po svoji majhnosti podobni mestom); po raztresenih kmetijah in poljih so ubogi in siromašni delavci in njih družine umirali brez zdravstvene nege ali služabniške pomoči kar po cestah, po obdelanih poljih in po hišah; v tem ni bilo razločka med dnevom in nočjo; umirali niso kot ljudje, temveč skoraj kot živali. Zato so tudi oni, prav kakor meščani, postali razuzdani v svojih razvadah in se niso več menili ne za svoje stvari ne za svoje opravke; kakor bi tisti, ki so vedeli, da so doživeli še en dan, pričakovali, da bodo še tega dne umrli, se ni nihče trudil in skrbel za bodoče koristi, ki jih bo imel od živali, setev in svojega prejšnjega truda, temveč so si vsi na vse kriplje prizadevali, da bi použili to, kar so imeli pred seboj.«¹⁰

Boccacciiov opis kuge je hkrati tudi analiza poteka in posledic kuge, propada tradicionalnih oblik skupnosti in razpada socialnih vezi, medsebojnih človeških odnosov, propada spoštovanja zakonov in uredb. Prav zaradi tega je ta opis dragocen, ker ne odslikava neko stvarnost v pogojih nesreče samo v prizadetem kraju ali področju, ampak z gotovostjo tudi veliko širše. Da je temu tako, nas prepričujejo širom po Evropi povsem enake reakcije ljudi, tudi tiste, ki se ne nanašajo zgolj na fizično preživetje ali smrt. Verni ljudje so namreč težko razumeli, ali saj sprejeli, da bog kaznuje za človeške grehe tako neselektivno. Strah pred smrtjo so začeli premagovati s personifikacijo nevarnosti, ki so jo upodabljali na slikah na različne načine in v različnih povezavah. Grozljive posledice pa je posebljanje nevarnosti dobilo takrat, ko so ljudje začeli iskati glavnega krivca za nesrečo med soljudmi. Širiti so se začela razna namigovanja in odkrita obtoževanja, ki so dodatno ustvarjala ozračje strahu, panike in masovne histerije, kar je vodilo ne samo v spontano, ampak tudi v povsem načrtno vodeno uničenje na rob odrinjenih družbenih in narodnostnih skupin. Če so v času lakote ponekod obtoževali za nesrečo gobavce, so čas velike kuge zaznamovali hudi pogromi nad Judi.¹¹

V drugi polovici 14. stoletja se je kuga še velikokrat pojavila in s tem okrepila prebivalstvene izgube, vendar so bile te v glavnem regionalno omejene. Tudi v 15. in 16. stoletju so se kuge in druge nalezljive bolezni (krvava griža, koze, virusna gripa) pojavljale v ritmu štirih do osmih let, temu pa so se pridružile še, glede na klimatske pogoje, slabe letine v razmaku sedem do trinajst let. V času periodičnih ponavljanj (vendar pa geografsko

¹⁰ Giovanni Boccaccio, Dekameron, Cankarjeva založba, Ljubljana 1966 (prevedel dr. Andrej Budal), str. 77–87 (obširen opis kuge).

¹¹ Walther Fresacher, Die Pest in Karnten im 14. Jahrhundert, Carinthia I., 153, 1963, 3–4, str. 352; Franz Irsigler, Aspekte von Angst und Massenhysterie . . . , str. 43.

omejenih) kužnih boleznih ter relativno hitri regeneracijski sposobnosti prebivalstva, so se ljudje navadili živeti s kugo. Kuga je postala del vsakdanjosti. Toda najbolj prizadeta področja v času velikih lakot in črne smrti, padca števila prebivalstva niso nadomestila tudi po dvesto let.

Podoba, ki jo ponujajo avstrijske in slovenske dežele v 14. stoletju, je v prebivalstveni primerjavi ter primerjavi razmerja med zasedenimi in opustelimi kmetijami zelo neenotna, vsekakor pa ni tako katastrofalna kot je bila v zahodni Evropi. Kuga, ki naj bi se širila na zahod tudi preko Ogrske,¹² je, po raziskavah Kurta Kleina, skorajda popolnoma zaobšla Spodnjo Avstrijo. Klein sicer ne zanika prisotnosti kužnih boleznih okoli leta 1349 v večjih mestih, vendar izven obzidij, na deželi, v tem času ni bilo nobenih večjih pustot. Medtem ko Walter Fresacher za Koroško¹³ in Othmar Pickl za Štajersko¹⁴ ugotavljata prav obratno (izredno veliko prizadetost podeželja zaradi črne smrti), pa kaže Spodnja Avstrija, po ugotovitvah Kurta Kleina, le skorajda neverjetno nizek odstotek pustot – vsega od 3% do 4%.¹⁵ Prav tako ni opaziti v tem obdobju v Spodnji Avstriji nikakršnega prebivalstvenega nazadovanja. O položaju na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem govorijo analize, ki sta jih opravila zlasti Milko Kos in Pavle Blaznik. Te kažejo za prva desetletja 14. stoletja, ponekod vsekakor že za čas pred veliko krizo lakote, da so nekatera področja, sicer ugodna za kmetijsko obdelavo, hudo opustela. Tako naprimer je bilo na Dravskem polju do 80% pustot (nekateri vasi so tudi povsem opustele), na posestvih krške škofije okoli Brežic je bilo pustot do 60%. Toda v neposredni bližini teh prizadetih območij, naprimer na Ptujskem polju ali pa na levem bregu Save od Obrežja do Brežic, je bilo pustot neprimerno manj v istem času – od 20% do 40%.¹⁶ Povsem ekstremna slika se je ponujala v Istri. Tu se je začel sicer propad agrarne stabilnosti že prej, vendar pa je dobil proces pustot svoj polet prav v prvi polovici 14. stoletja. Po ugotovitvah Miroslava Bertoše je izginilo ali opustelo, v sicer dolgem obdobju do druge polovice 16. stoletja, v južni Istri preko 70% vasi, preko 90% polj pa je ostalo neobdelanih.¹⁷ Na mesta se je začel pritisk iz istrskih področij, pa tudi drugih predelov iz slovenskega zaledja. S prilivom novega prebivalstva v mesta in njihovo neposredno okolico, pa ta številčno niso naraščala, ampak so zgolj nadomestila prebivalstveni padec v njih. Posledice kužnih boleznih so bile namreč v mestih pogosto hujše kot na podeželju. V celoti lahko rečemo za 14. stoletje, da je bila, glede na dosedanje parcialne raziskave, povprečna opustelost na Slovenskem okoli 35%.

Po podatkih, ki nam jih kažejo urbarji za začetek 15. stoletja, se je opustelost, vsaj na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, večinoma zmanjšala. Na manjših področjih beležimo sicer tudi ekstremne primere (nekateri vasi naprimer pri Rogaški Slatini so leta 1404 povsem opuščene), vendar pa se je v istem času, na ozemlju med rekama Savo in Sotlo, opustelost

¹² Na Slovensko se je kuga širila tudi iz zahodne strani. S širjenjem ob jadranski obali (Dubrovnik, Split, Zadar) je leta 1348 dosegla Piran in Koper, Enciklopedija Slovenije, 6, Ljubljana, str. 63–64. Iz Italije se je v istem letu razširila na Koroško, od tod pa po alpskem prostoru in na Štajersko, Herbert Klein, Das Grosse Sterben von 1348/49 und seine Auswirkung auf die Besiedlung der Ostalpenländer, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 100. Band, 1960, str. 95. Poleg kuge je leta 1348 prizadela Koroško in Kranjsko še huda naravna nesreča, silovit potres, Walther Fresacher, Die Pest in Kärnten im 14. Jahrhundert, Carinthia I, 15, 1963, 3–4, str. 349–352. Literaturo o kugi, ki se bežno dotika 14. stoletja, sicer pa temeljiteje kasnejših obdobij novega veka, glej Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev (Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo), SAZU, Ljubljana 1970, str. 92.

¹³ Walther Fresacher, Die Pest in Kärnten im 14. Jahrhundert, Carinthia I., 153, 1963, 3–4, str. 349–378.

¹⁴ Othmar Pickl, Die Auswirkungen des grossen Sterbens auf die Siedlungsstruktur der Steiermark (v zborniku: Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge, Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag, Hg. von Herbert Knittler), Wien 1979, str. 41–67.

¹⁵ Kurt Klein, Quantitative Informationen zu den Verödungserscheinungen des 14.–16. Jahrhunderts in Niederösterreich (v zborniku: Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich . . . Hgg. von Helmut Feigl und Andreas Kusterinig), Wien 1983, str. 68.

¹⁶ Prispevka navedenih avtorjev z grafičnimi prikazi Pavla Blaznika, ki ilustrirajo razmerje med zasedenimi in opustelimi kmetijami na nekaterih enostvostih, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev (Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo), SAZU, Ljubljana 1970, str. 82–98; analiza krških urbarjev v oceni, ki jo je napisal Milko Kos – Gurker Urbare (Bistum und Kapitel in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502). Herausgegeben von Hermann Wiessner (Oesterreichische Urbare. Herausgegeben von der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften. 3. Abteilung. Urbare geistlichen Grundherrschaften 3. Band. Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens. I. Teil. Gurker Urbare 1285 bis 1502), Wien 1951; Hans Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 49. Band), Klagenfurt 1956 – Zgodovinski časopis, 17, 1963, str. 269–275.

¹⁷ Miroslav Bertoša, Mletačka Istra u 16. i 17. stoljeću, I. Kolonizacija – Teme i problemi (razprava: Mletačka Istra u 16. i 17. stoljeću: odrednice povijesnog razvitka), Istarska naklada, Pula 1986, str. 19.

močno zmanjšala, v primerjavi s tisto v 14. stoletju in padla na vsega povprečno nekaj več kot 14%.¹⁸ Padec pustot (večja zasedenost kmetij) pa ni nujno pomenil naraščanje števila prebivalstva. Nazoren primer nam ponuja študija Pavla Blaznika za loško gospostvo freisinških škofov. V stotridesetih letih, od 12. do 14. stoletja, se je povečalo število kmetij v Poljanski in Selški dolini za 476%, število prebivalcev pa za 450%. V nadaljnih dvestodesetih letih, od 14. do začetka 16. stoletja, pa je naraslo število kmetij le za dober 1%, število prebivalcev pa za 2%.¹⁹ V obdobju zadnjih dveh stoletij srednjega veka je šlo očitno za populacijsko stagnacijo. Smrtnost je bila pokrita z rodnostjo, oziroma je bila smrtnost celo marsikje večja kot rodnost. Prebivalstveni ekvilibrij so ponekod že vzdrževali s prtokom ljudi od drugod. Že leta 1413 so bile naseljene neke skupine iz Bosne in Hrvaške na Kontovelu in v Proseku (pri Trstu), v času od 1432 do 1463 pa so se nastanili begunci na področju Pirana in v Luciji.²⁰ Ta predstavitev nam ponuja možnost sklepa, da je bilo število prebivalstva okoli leta 1300, ko je bila velika kolonizacija že dolgo povsem končana (razen manjših kolonizacijskih tokov, lahko označimo za večjega le tistega z nemškimi doseljenci na Kočevsko v 14. stoletju), enako kot okoli leta 1500. V tako ugotovitev o stagnaciji prebivalstva in hkrati nastajanju obsežnih območij pustot, pa sili tudi časovni potek v 15. stoletju.

Če so, vsaj v slovenskih deželah, povzročali politično, gospodarsko in populacijsko krizo v 14. stoletju predvsem trije apokaliptični jezdeci – Kuga, Lakota in Smrt, pa se jim je v 15. stoletju pridružil še četrti – Vojska, ki je stopil povsem v ospredje. Prav ob koncu srednjega veka so zapečatili vojaški vzroki usode mnogim krajem. To lahko pripišemo delno tudi spremenjenemu načinu bojevanja in vodenja. Od visokega srednjega veka pa vse do konca 14. stoletja so bile vojske običajno majhne in te tudi relativno malo uničijo. Ni bilo še ognjenega strelnega orožja in ne da bi idealizirali viteštvo, je čas še poznal določen vojaški in bojni etos. V 15. stoletju se je to, kar je ostalo od viteštva in majhnih vojsk, podrla. Prevladale so nove taktike, nove vrste orožja (uveljavitev smodnika), vojska postane množičnejša (celo ljudska – husiti), prvenstvo pa prevzamejo najemniki. V vojsko so začeli stopati ljudje spodnjih družbenih plasti, socialno deklasirane skupine, ki so zelo hitro spremenili svoje vojaške zmage ali poraze v najsurovejše oblike ropanja, požiganja in ubijanja.²¹

V drugi polovici 15. stoletja je bilo slovensko ozemlje skorajda neprenehoma prizorišče vojne: boji za celjsko dediščino (1457–1460), boji za nadoblast nad Ogrsko (1457–1464), boji in spori znotraj habsburške hiše (1461–1463), boji med Trstom in Benetkami (1463–1467), boji upornega štajerskega plemstva (1467–1471) ter v osemdesetih letih dolga vojna med avstrijskimi dednimi deželami in Ogrsko (1478–1490). Vse te vojne, spopadi, ropanja, požigi in pobijanja so določena področja slovenskih dežel zelo prizadela. V času, ko je na Štajerskem gospodaril Andrej Baumkircher, je koroški župnik Jakob Unrest zapisal za mesec julij 1469: »Šel je proti Gradcu in vse na graškem polju požgal in odpeljal živino, . . . na Štajerskem pa tako škodo povzročil, da jo je nemogoče opisati.«²² Nič bolje se ni godilo Koroški in Štajerski ter Prekmurju v času avstrijsko-ogrske vojne.²³ Opis avstrijsko-ogrske vojne je sklenil Unrest takole: »V vojni je na obeh straneh marsikateri človek prišel ob življenje, telo, posest, hišo in dvor; marsikatera žena je postala vdova in je zato padla v revščino,

¹⁸ Glej navedeno literaturo pod opombo 16 (zlasti analizo krških urbarjev Milka Kosa); Jože Koropec, Krško-bizeljsko gospostvo, Časopis za zgodovino in narodopisje, n.v., 7 (42), 1991, str. 27–35. Pri tem je potrebno opozoriti, da gre za pustote v smislu nenastanjenih kmetij, ne pa tudi neizkoriščenih. Popolnih pustot je manj.

¹⁹ Če za čas od 14. do 16. stoletja štejemo še kajže, potem je število kmetij poraslo za skoraj 8%; če med številu prebivalcev na kmetijah štejemo še število kajzarjev, pa je naraslo število prebivalcev za 8,2%. Tudi število prebivalcev v okviru deželskosodnega loškega gospostva kaže za čas od 1291 do 1501 podobno sliko, Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803), Muzejsko društvo, Škofja Loka 1973, str. 28, 29, 47, 126–130, 405–438 (tabela med str. 430–431); Bogo Grafenauer, Problem migracij v zgodovini Slovencev, Zgodovinski časopis, 45, 1991, 2, str. 196, 197.

²⁰ Miroslav Bertoša, Mletačka Istra v 16. i 17. stoljeću, I. Kolonizacija – Teme i problemi (razprava U susret apokalipsi), Istarska naklada, Pula 1986, str. 58, 59 (v zvezi z utrjevanjem Bertoša napačno omenja kraj z imenom Fojana. Gre za Foljan – Fogliano, str. 59).

²¹ Vasko Simoniti, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju, Slovenska matica, Ljubljana 1991 (zlasti poglavje Najemniki).

²² Jakob Unrest, Österreichische Chronik. Herausgegeben von Karl Grossmann. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum germanicarum. Nova series. Tomus XI. Weimar 1957, str. 28, 29.

²³ Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519, Teil II. (1452–1493). Bearbeitet von B. Seuffert und G. Kogler, Stiasny Verlag G.M.B.H., Graz–Wien 1958, passim; za Prekmurje je zanimiv prispevek napisal Ivan Škafar, Opustošene vasi v dolnjem Prekmurju, Časopis za zgodovino in narodopisje, n.v., 7 (42), 1971, str. 153–157.

marsikatera posest je bila požgana in zapuščena, marsikatera duša je umrla brez spovedi, pokore in kesa.«²⁴ Milko Kos je za ta čas druge polovice 15. stoletja zapisal, da »interes skupnosti, obrambe na zunaj in varnost zemlje ter prebivalstva, vse to so bile postranske stvari, poglaviten je bil neizmeren pohlep po zemlji, čeprav sta pri tem gospodarstvo in kultura silno trpela.«²⁵

K večjemu nastanku zapuščenih (začasnih ali trajnih) kmetij so prispevali tudi turški roparski pohodi, ki značilno zaznamujejo prav drugo polovico 15. stoletja slovenske zgodovine. Vpadi so v letih 1469 do 1499 zajeli celotno slovensko ozemlje.²⁶ Kakšna je izgledala podoba krajine po turških vpadih, ponazorimo samo z enim primerom – odlomkom iz poročila o vpadu leta 1471, ki ga je celjski stotnik poslal državnemu zboru v Regensburg: »Lepa opatija Stična je razrušena, Pleterje v razvalinah, Jurkloster, dva samostana v Savinjski dolini – Gornji grad in Novi Kloster dva v Ljubljanskem predmestju – avguštinski in frančiškanski, razdejani Velesovo in Mekinje oropana in nune odpeljane. Na Kranjskem so hudi sovražniki razrušili ali požgali blizu štirideset, na Štajerskem štiriindvajset cerkva, iz prve je bilo odpeljano 10.000, iz druge 5.000 duš, pet trgov in do dvesto vasi so poropali in razdejali.«²⁷ O posledicah turških vpadov piše npr. kancler oglejskega patriarha Paolo Santonino, ko je potoval po slovenskih deželah, v osemdesetih letih, kot član vizitacijske skupine oglejskega patriarha. Naprimer o spodnji Ziljski dolini je zapisal, da »leži na obeh straneh doline veliko vasi, . . . ob turškem vpadu so vse pogorele.«²⁸ Tako podobo je nudil ta del Koroške po turškem vpadu leta 1476. Na Beatrice Aragonsko je naredila pokrajina na Kranjskem in Štajerskem podoben vtis, kot je na Santonina naredila Koroška. Princeza je namreč »s skrbjo v duši opazovala požgane vasi in kraje«, ko je leta 1476 prečkala deželi na svoji poti na Madžarsko.²⁹ Zgodovinar Hans Pirchegger smatra, ob vseh nadlogah, ki so prizadele Štajersko v zadnji četrtini 15. stoletja, da je bilo to najžalostnejše obdobje v njeni zgodovini.³⁰

Mnogi pripovedni (pa tudi drugi) viri nam torej poročajo o tej tragični epizodi slovenske zgodovine v zadnjih desetletjih srednjega veka. Sprva zbuja tovrstno gradivo dvome, saj je pisano, v skladu s srednjeveško miselnostjo, v precej napihnjeni maniri, nagnjeni k pretiravanjem, zlasti v zvezi s številom odpeljanega in pobitega prebivalstva v slovenskih deželah. Vendar pa analize stvarnih virov (predvsem urbarjev), ki so nastajali iz povsem pragmatičnih sodobnih razlogov in ne za bodočnost, oziroma zaradi nje, potrjujejo v mnogočem pisce dnevnikov in kronik, pa tudi povsem uradna poročila različnih oblastnih organov.

Natančne analize v razpravah Kurta Kleina za Spodnjo Avstrijo³¹ in Vere Zimanyi za Gradiščansko,³² Otta Lamprechta in Ferdinanda Tremla za Štajersko,³³ pa Karla Kaserja za Hrvaško³⁴ (kar je izredno pomembno tudi za slovensko ozemlje), Dušana Kosa in Sergeja Vilfana za Belo krajino,³⁵ Janeza Šumrade za Notranjsko in Kras,³⁶ Milka Kosa za Pivko in

²⁴ Jakob Unrest, *Österreichische Chronik*. Herausgegeben von Karl Grossmann . . . , str. 170.

²⁵ Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, Ljubljana 1933, str. 222.

²⁶ Vasko Simoniti, *Turki so v deželi že* (Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju), Mohorjeva družba, Celje 1990.

²⁷ Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celovec 1912, str. 340.

²⁸ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki* (prevedel Primož Simoniti), Celovec–Dunaj–Ljubljana 1991, str. 26.

²⁹ Jovan Radonić, *Beatrice Aragonska, Letopis Matice Srpske*, zv. 339, Novi Sad 1934, str. 219.

³⁰ Hans Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, II., Graz 1931, str. 120.

³¹ Kurt Klein, *Quantitative Informationen zu den Verödungserscheinungen des 14.–16. Jahrhunderts in Niederösterreich* (v zborniku: *Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich*, Hgg. von Helmuth Feigl und Andreas Kusternig), Wien 1983, str. 55–78.

³² Vera Zimanyi, *Türkenkriege und Lage der Bauern im südlichen Burgenland* (v zborniku: *Kleinlandschaft zur Zeit der Bedrohung durch die Türken im 16. und 17. Jahrhundert*, Hgg. Burgenländischen Landesmuseum – Eisenstadt, Eisenstadt 1983, str. 228–231).

³³ Otto Lamprecht, *Die Verödung der Mittelsteiermark am Ende des Mittelalters*, *Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark*, 30, 1936, str. 46–52; zgolj povzemanje Lamprechta in primerjava (analiza) med Lamprechtom in Ablom zajema prispevek Ferdinanda Tremla, *Zur Erforschung der Wüstungen im ausgehenden Mittelalter*, *Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark*, 37, 1946, str. 108–111.

³⁴ Zlasti za 16. stoletje povzema Karel Kaser po hrvaški literaturi in objavljenih virih in poda zaokroženo podobo dopolnjeno z novim gradivom: *Freier Bauer und Soldat* (Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze – 1535–1881), *Zur Kunde Südosteuropas II/15*, Hgg. vom Institut für Geschichte der Universität Graz – Abt. Südosteuropäische Geschichte, Prof. Dr. F. Hauptmann, Graz 1986, predvsem str. 18–48 in grafični predstavitvi pustot na koncu knjige.

³⁵ Sergej Vilfan, *Davčni privolitvi Kranjske za leti 1523 in 1527 in popis prebivalstva gospostva Gradac*, *Zgodo-*

Kras,³⁷ Sergeja Vilfana za Brkine³⁸ in Miroslava Bertoše za Istro,³⁹ nam kažejo, da se je konec 15. in v začetku 16. stoletja vleklo ob robu teh pokrajin, na njihovih vzhodnih in južnih mejah, v Istri pa ob njeni severni meji, širok pas pustot, ki je na teh področjih kazal od 13,5% do 98% opustelost. Ponekod so nekateri kraji ob južni kranjski in severni istrski meji tudi povsem opusteli – zapuščene so bile tako naselbine kot tudi obdelovalna zemljišča. Z izjemo spodnje Avstrije, kjer je bilo pustot celo pod običajno »normalo« – ta je segala do 22%⁴⁰ (v Spodnji Avstriji je bilo pustot le 13,5%), je bilo na ostalih omenjenih področjih pustot povprečno od 40 do 60%. Število pustot pa ni pomenilo nujno tudi zmanjšanje števila prebivalcev v celoti v neki določeni deželi. Naselbinski razvoj ob koncu srednjega veka je namreč, prav v zvezi z nastajanjem številnih pustot, v tesni povezanosti z zgostitvijo prebivalstva. Pustote na robu dežele (v kolikor se niso relativno hitro obnovile z domačim prebivalstvom, kot nam to dobro pokažejo objave Dušana Kosa za Belo krajino), so pomenile praviloma zgostitev prebivalstva v njeni sredini. K temu so pripomogli tudi ukazi cesarja Friderika III., ki so v sedemdesetih letih 15. stoletja odpirala prost prihod in nastanitev kmečkih podložnikov v nekatera mesta (Ljubljana, Kamnik, Radovljica, Novo mesto),⁴¹ pa tudi ustanovitev t.im. vojaških mest (Kočevje 1471, Lož 1477, Krško 1477, Višnja gora 1478)⁴² je pritegnilo kmečke prebivalce iz zaledja. Proces naselbinske in prebivalstvene zgostitve je bil torej prav tako osrednji proces v tem času, kot proces rasti pustot.⁴³ Če so kužne bolezni in lakote pomenile depopulacijo, oziroma najprej drastično zmanjšanje števila prebivalcev, nato pa nazadovanje njegove rasti, pa so vojne pomenile predvsem teritorialno pregrupiranje prebivalstva. V to pa sodi že povsem nov proces – kolonizacija beguncev iz Hrvaške in Bosne. Ti so poseljevali že od konca 15. stoletja pustote na Slovenskem (Kras). Sprva je bilo to naseljevanje pustot v glavnem stihijsko, nato pa od tretjega in četrtega desetletja 16. stoletja povsem organizirano (Žumberak, Bela krajina itd.).

Problematika pustot, ki sicer ni neznana tudi v drugih obdobjih, je v poznem srednjem veku izbijala v prvi plan. Posledice tega procesa so bile vidne na vseh področjih – političnem, gospodarskem, kulturnem, etničnem in demografskem. Tudi danes je problematika pustot aktualna, saj po posameznih regijah Slovenije ni slika nič drugačnejša kot je bila pred petsto leti. Prav tako imamo danes vrsto delnih, začasnih in trajnih pustih kmetij, obstajajo pa tudi totalno puste cele vasi, zaselki in nekdanj samotne kmetije. Vzroki so seveda drugačni kot pred petsto leti, čeprav bi lahko našli tudi marsikatero podobnost. S tem v zvezi velja omeniti pregovor, ki je baje nastal že v 14. stoletju: »Ko mladost obrne hrbet deželi, ima Smrt bogato žetev.«

vinski časopis, 19/20, 1965/66, str. 219–233; Dušan Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku, Zgodovinski časopis, 41, 1987, 2. str. 217–255; 41, 1987, 3. str. 409–437; isti, Urbarji za Belo krajino in Žumberak (15.–18. stoletje I. (Viri za zgodovino Slovencev, trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo, prvi zvezek), SAZU, Ljubljana 1991, zlasti 105–125.

³⁶ Janez Šumrada, Gospodarske posledice turških vpadov na Kras do tridesetih let 16. stoletja (v zborniku: Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije), SAZU, Ljubljana 1986, str. 17–25.

³⁷ Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, Drugi del (Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga tretja. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji), SAZU, Ljubljana 1954; oceno glej Pavle Blaznik v Zgodovinskem časopisu, 1–4, 1955, 9, str. 252–255; Milko Kos, Pivka v srednjem veku, Kronika, 24, 1976, str. 5–10; ista razprava še v izbranih razpravah Milka Kosa, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana 1985, str. 330–337.

³⁸ Sergej Vilfan, Slike iz Brkinov, Kronika, 1, 1953, 2, str. 119–130.

³⁹ Miroslav Bertoša, Društvene strukture u Istri 16.–18. stoljeća (v knjigi Društveni razvoj u Hrvatskoj – od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća, uredila Mirjana Gross), Zagreb 1981, str. 127–152; isti, Mletačka Istra u 16. i 17. stoljeću, I. Kolonizacija – Teme i problemi, Istarska naklada, Pula 1986, zlasti str. 13–44, 45–80, 96–113, 305–320; za prva desetletja 17. stoletja isti, Jedna zemlja, jedan rat (Istra 1615/1618), Istarska naklada, Pula 1986.

⁴⁰ Dušan Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku, Zgodovinski časopis, 41, 1987, 2, str. 244.

⁴¹ Arhiv R Slovenije, Listina 1476, maj 31, Dunajsko Novo mesto; Listina 1478, marec 2, Gradec; Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 25, 26.

⁴² Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 14, 15.

⁴³ Na to opozori in pokaže Kurt Klein v svoji razpravi (glej opombo 31). Na tem mestu opozorimo še na razpravo Kurta Kleina, Die Bevölkerung Österreichs vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts (mit einem Abriss der Bevölkerungsentwicklung von 1754 bis 1869) (v zborniku: Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Nebst einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs- und Sozialstatistik. Herausgegeben Heimhold Helcmanovzki) R. Oldenburg Verlag, München 1973, str. 49–107. Razpravljanje o pustotah nujno sili k vprašanju o številčnosti prebivalstva na določenem (slovenskem) prostoru. Prav razprava Kurta Kleina ponuja podlage za ustrežnejši pristop, ki bi dal morda zadovoljivejši rezultat kot ga imamo na voljo danes. Že ocene za Avstrijo, ki jih ponuja Klein v tej razpravi, nas silijo v ponoven razmislek o dosedanjih ocenah števila prebivalstva na Slovenskem v 16. stoletju.

Zusammenfassung

DIE WÜSTUNGEN IM 14. UND 15. JAHRHUNDERT

Vasko Simoniti

Wüstungen, die in allen Zeitabschnitten vorkommen, haben im 14. und 15. Jahrhundert ein besonderes Ausmaß angenommen. Ihre Folgen zeigten sich im politischen, wirtschaftlichen, kulturellen, ethnischen und demographischen Bereich. Der Autor gibt zunächst eine Definition des Begriffs »Wüstungen«, der sehr umfassend und vielschichtig ist, um anschließend auf die Ursachen für die Entstehung von Wüstungen in Europa und insbesondere in den slowenischen Ländern hinzuweisen. Im Beitrag werden die bisherigen Forschungen in Slowenien und in Niederösterreich berücksichtigt, die vorwiegend auf der Grundlage von Primärquellen entstanden sind, zugleich wird aber auch auf die Rolle von narrativen Quellen hingewiesen (Chroniken, Tagebücher, Akten und Berichte), die auf eine suggestive Weise die damalige Auffassung von unbesiedelten Gebieten vergegenwärtigen.

Die Ursachen für die Entstehung von Wüstungen sind im 14. Jahrhundert vor allem in ansteckenden Krankheiten und Hungersnöten, im 15. Jahrhundert, insbesondere in dessen zweiter Hälfte, in den Kriegen zu suchen. Während ansteckende Krankheiten eine Depopulation und einen drastischen Bevölkerungsschwund in ganzen Ländern (mit Ausnahme von Niederösterreich) zur Folge hatten, bedeutete die Kriegszeit vor allem eine territoriale Umgruppierung der Bevölkerung. In der gleichen Zeit verlief auch der Entstehungsprozeß von Wüstungen auf militärisch gefährdeten Gebieten und eine Verdichtung der Bevölkerung auf Gebieten, wo die militärische Gefahr geringer war oder überhaupt nicht bestand. Im 14. Jahrhundert betrug der Anteil der Wüstungen in Slowenien im Durchschnitt 35%, im 15. Jahrhundert dagegen war er im Innern der Länder niedriger (bis 22%), in den gefährdeten Gebieten, an der Grenze zum ungarischen und kroatischen Königreich sowie zur Republik Venedig aber sehr hoch (an der östlichen und südlichen Grenze der Steiermark sowie an der südlichen Grenze Krains 40–60%, an der nördlichen Grenze Istriens bis 98%). Das Spätmittelalter war auch die Zeit einer ausgeprägten Bevölkerungsstagnation, so daß die Bevölkerung in den letzten zweihundert Jahren des Mittelalters zahlenmäßig nicht anstieg.

CELJSKI ZBORNIK

lokalni zbornik z najstarejšo tradicijo na Slovenskem

Celjski zbornik 1993 obsega več kot 350 strani, predstavlja pa kar 15 kvalitetnih razprav uglednih slovenskih raziskovalcev, ki se na tak ali drugačen način ukvarjajo z zgodovino Celja in celjske regije, posegajo pa tudi v širši slovenski in evropski prostor (mdr.: D. KOS – Lastniki, posestniki in prebivalci grajskih poslopij na Celjskem do začetka 15. stoletja; I. STOPAR – Kuwassegove vedute Slovenske Štajerske (1840–1845); I. ZAJC-CIZELJ – Učni jezik in materinščina na celjskih osnovnih šolah 1777–1918; B. GOROPEVŠEK – Razpad sloge na Slovenskem Štajerskem; B. HIMMELREICH – Slovenski člani jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci 1919–1920; A. ŽIŽEK – Oris strukture in delovanja Štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941–1945; M. MIKOLA – Delovanje partizanskih in vojaških sodišč na Celjskem v letih 1941–1945; I. GRDINA – Avtobiografsko in avtotematsko v Prešernovem opusu; J. CVIRN – Ludvik Gumplowicz in Slovenci).

Publikacija, ki se je v zadnjih letih preoblikovala v kvalitetno domoznansko revijo, je tudi v oblikovnem smislu sodobno urejena. Opremljena je z angleškimi izvlečki in obsežnimi nemškimi povzetki. Njena vsebina pa je zanimiva za vsakogar, ki ga zanimajo zgodovinska, družbena in kulturna vprašanja.

Cena letnika 1993 s 5% davkom znaša 2.000 SIT, starejši letniki pa so naprodaj za polovično ceno. Če postanete stalni naročnik, imate 20% popusta. Zbornik lahko naročite preko telefona 063/26-731, faksa 063/25-350 ali pa pisno na naslov: Osrednja knjižnica Celje, Muzejski trg 1a, 63000 Celje s pripisom za Celjski zbornik.